

«М.А. Гендельманның 110 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 19» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19», посвященной 110 - летию М.А. Гендельмана» - 2023.- Т.І, Ч.ІІІ.- Б. 54-58.

ӘОЖ 392

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ИЕРАРХИЯСЫНДАҒЫ ӨМІРЛІК БАҒДАРЛАРЫ

*Садыкова Т.М., гуманитарлық ғылымдар магистрі
Ибраева А.Т., педагогикалық ғылымдар
магистрі*

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Қазақстанның бастан кешіріп отырған әлеуметтік катаклизмдер кезеңінде отбасы институтында не болып жатыр деген мәселе ең бір өзекті мәселеге айналды. Бұл кез-келген қоғам отбасыны басты өмір сүру тірегі ретінде қарай келе, осы қоғамның болашағы үшін болжап білмейтін салдарға әкеліп соқтыруы мүмкін, олай болмаған күнде де деформациялануы мүмкін екендігіне әсіресе алаңдауымен байланысты. Сонымен қатар, дағдарыстар кезеңінде отбасының индивид пен әлеуметтік өзгерістер арасындағы маңызды дәнекер ретіндегі рөлі мен маңызы артады деген пікір кеңінен таралған. Нақ осы отбасы өзін ең бір әртүрлі жағдайға бейімделуге жоғары қабілетке ие функционалдық жүйе ретінде көрсетеді. Жалпы, отбасы – мүшелері қауымның тұрмысымен, өзара моральдық жауапкершілікпен және өзара көмекпен, әйелі мен күйеуі, ата-ана мен балалары арасындағы қатынаспен байланысқан, некемен немесе туысқандыққа негізделген кіші топ [1].

Заманауи отбасы мәселесін қозғай келе, бүгінгі таңдағы демографиялық үрдістерді ескермеуге болмайды. Ең алдымен, 90—шы жылдардың басы Қазақстанда ұзаққа созылған өсудің кемуі кезеңінің басталуымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, мұндай жағдай қандай-да бір қазақстандық ерекшелік болып табылмайды. ХХ ғасырда халықтың табиғи азаюға көптеген елдер тап болды. Өсудің кемуі режимінде Германия, Италия, Болгария, Венгрия, Чехия, Швеция және тағы да басқа бірқатар елдер өмір сүруде. Қазақстанның ерекшелігі өсудің кемуі халықтың жаңғыруының қос компонентімен – туу және өлуімен анықталатындығы болып табылады. Басқаша айтқанда, ол қос қысыммен болып өтеді және нақ осы Қазақстанды батыс-еуропалық елдерден ерекшелейді [2].

Дамыған елдердің көпшілігіндегі, оның ішінде Қазақстандағы туу деңгейінің төмендігінің негізгі себептерін анықтай келе, көптеген мамандар оларды отбасы мен неке институтының түрленуімен байланыстырады. Бұл,

ең алдымен, туылудың заманауи типі отбасындағы балалардың мінсіз санының (әртүрлі жыныстағы екі бала) салыстырмалы тұрақтылығымен және олардың жасанды түсіктер мен тиімді контрацепция (отбасыны жоспарлау) көмегімен жарыққа шығу мерзімдерін бақылаудың қарқынды даму үстіндегі іс-тәжірибесімен сипатталуынан көрінеді. Нақты отбасыларда тууға қатысты жоспарлар жеке бейімділіктер мен өмірлік мән-жайларға байланысты түзетіледі. Туылуды жеке-отбасылық бақылау серіктесті, некелесу және некені бұзу мерзімін еркін таңдаумен қатарласа жүреді.

Осы тұрғыда жастар топтары өкілдерінің отбасы институтын қалай қабылдайтындықтарын, олардың репродуктивтік қондырғылары қандай екендігін анықтау маңызды болып табылады. Өткізілген зерттеудің нәтижелері берік, бақытты отбасы құру, балаларды тәрбиелеу тәрізді отбасылық құндылықтар материалдық молшылықты жасау тәрізді құндылықпен қатар жас қазақстандықтардың құндылықты бағдарларының құрылымында берік көсбасшылық ұстанымдарды иеленіп отырғандығын дәлелдейді.

Зерттеу Қазақстан Республикасының бірнеше аймақтық-экономикалық ауданы, сондай-ақ жынысы, жасы және әлеуметтік-кәсіптік орнына қатысты квотаның жалпықазақстандық көрсеткішін сақтай отырып квоталық іріктеумен жүргізілген болатын. Қолда бар статистикалық деректер және зерттеу міндетіне сай сауал жастардың мына әлеуметтік-кәсіптік топтарында: кәсіпорын, шахта мен құрылыс жұмысшылары; инженерлік-техникалық зиялылар; гуманитарлық және шығармашылық зиялы қауым; тұрмыстық және ақыл-ой еңбегі саласының қызметкерлері; әскер мен милиция кадрлық офицерлері; шағын және орта бизнес кәсіпкерлері; жоғары оқу орын студенттері мен ауыл жастары арасында жүргізілді. Зерттеу нәтижесін ұрпақаралық тұрғыда сараптау мақсатында сауалнама ересектер арасында да сол (студенттерден өзге) әлеуметтік-кәсіптік топтарда жүргізілді.

Өткізілген зерттеудің басты нысаны жаңа қалыптасушы қазақстандық қоғамның жастары екеніне қарамастан, жастардың әлеуметтік келбетін көрсету үшін ұрпақаралық салыстырмалы сараптама жасау басты міндеттің бірі болып отыр. Аталмыш көзқарастың басты мәні – қазақстандық қазіргі жастардың айрықша қасиеттерін мейлінше бедерлі етіп көрсету, ұрпақ арасындағы сабақтастық, байланыс үзілуі мүмкін, өмірлік аймақты анықтау, сонымен бірге кеңес үкіметі кезеңі мен қазіргі жастар арасында әлеуметтік-адамгершілік және рухани сабақтастық, байланыс бар аймақты анықтау. Сонымен қатар, осы құндылықтарға қатысты сөзсіз жетістікті мотивациялар айқын орныққан. Мәселен, сұралғандардың төрттен бір бөлігіне жуығы (24%) қазірден-ақ берік, бақытты отбасыны құра алғандығын атап өткен. Жастардың топтары өкілдерінің басым бөлігі (70%) бұған әлі қол жеткізбегендігін, бірақ мұның толығымен олардың қолынан келетіндігін көрсетті. Жетістікті мотивациялар сонымен бірге балаларды тәрбиелеу мүмкіндіктеріне қатысты байқалып отыр. Бұл жерде керекті нәтижеге қазірден-ақ қол жеткізгендігін көрсеткендер айтарлықтай аз бола тұра, жас

ресейліктердің басым көпшілігі (88%) балаларының болғандығын қалайды әрі бұл олардың қолынан келеді.

Сонымен қатар, берік, толыққанды отбасыны құруға бағдарланған өмірлік стратегияларды жүзеге асыру, жүргізілген сауалнамалардың нәтижелерін пайымдай келе, тек қана жеке күш-жігер мен және мүмкіндіктермен ғана байланыстырылады және «сыртқы ортаның» қысымын бастан кешірмейді деуге болады. Бұл жастар топтарының сұралған өкілдерінің көпшілігінің бағалауы бойынша олардың сүйікті адамын кездестіре алмау және берік отбасын құра алмау ықтималдығы негізгі өмірлік қорқыныштар мен қауіптенулер қатарына кірмейтіндігі дәлелдейді: негізгі өмірлік қауіптенулер мен қорқыныштардың өзіндік иерархиясында бұл ұстанымдар жұмысқа орналасу мен жұмыспен, өз өмірі үшін қауіптенумен, тіпті мемлекеттің тарапынан өз қалауынша өмір сүруге мүмкіндік бермейтін шектеулерден қауіптену тәрізді проблемаларға айтарлықтай жол бере отырып, тиісінше жауаптың 9 ықтимал нұсқаларынан 7-ші және 8-ші орынды алады.

Алайда, мұның айтарлықтай қауіп тудыратындардың да аз еместігін атап өтуіміз қажет: сұралғандардың 14%-ы отбасын құра алмайтындығына, тағы да 14%-ы сүйікті адамын кездестіре алмайтындығына алаңдаулы. Сонымен қатар, суретте көрсетілген деректерден көріп отырғанымыздай, өткен 10 жыл ішінде мұндай қауіптенудің ықтималдығы артып отырған жоқ. Бәрінен бұрын, бұл сүйікті адамын кездестіре алмау ықтималдығына қатысты: мұндай қауіпті бастан кешіргендердің саны 10%-дан 14%-ға дейін артқан.

21-23 жас шамасының арасында мұндай қауіптену аса жоғары, олардың арасында сұралғандардың 18%-ы сүйікті адамын кездестірмеуден, 15%-ы берік толыққанды отбасы құрмаудан қауіптенеді. Энгельс қоғам дамуымен бірге отбасы оның маңызды ұяшығы ретінде әлеуметтік-экономикалық шарттардың ықпалынан төменгі формадан жоғарғы формаға өтетіндігін көрсетті [3].

Бұл жерде осы құндылықтарды жүзеге асыра алмаған респонденттер олардан бас тарта бастайтындықтарын атап өту қажет. Мәселен, 21-23 жас шамасының 5%-ы берік, бақытты отбасын құру қолынан келмейтіндігіне әлден-ақ сенімді, 6%-ы енді балаларды тәрбиелей алмаймыз деп есептейді. 20 жас шамасындағы сұралғандардың 5%-ы өздерінің өмірлік жоспарына бала туу мен тәрбиелеуді мүлдем қоспайтындығы алаңдаушылық туғызады.

Сонымен, отбасы құндылықтары жас қазақстандықтардың басым көпшілігінің өмірлік бағдарларының құрылымында берік жетекші ұстанымдарды иеленген. Алайда, осы зерттеудің барысында шешілетін маңызды мәселелердің бірі бүгінде жас адамдар көберік, толыққанды отбасы» деп нені түсінетіндігі болып отыр. Олардың пікірінше, отбасын құру үшін қажетті шарт не болып табылады? Екі жас категориясының – жастар мен аға ұрпақтың арасындағы отбасы институтына деген көзқарастардағы айырмашылықтар қаншалықты сезіледі?

Деректерге сүйенсек, екі ұрпақ өкілдерінің отбасына деген көзқарастары белгілі бір айырмашылықтары бола тұра маңызды болып табылмайды. Аға

ұрпақтың да, жастардың да пікірі бойынша, отбасы құру үшін басты нәрсе ерлі-зайыптылардың өзара махаббаты болып табылады, содан кейін ғана материалдық факторлар – жеке баспана мен жас отбасылардың ата-аналарынан бөлек тұруға мүмкіндік беретін қолайлы табыс деңгейінің болуы тиіс. Осы тұрғыда екі ұрпақтың бағалауларындағы «табыс деңгейі» тәрізді фактормен байланысты кейбір айырмашылықтарды атап өту қажет, мұның маңыздылығы жастар топтары өкілдерінің арасында өте анық көрінеді, сонымен қатар аға ұрпақтың респонденттері – жастар арасында 61%, аға буын арасында 45% бұл фактордың маңыздылығын айтарлықтай сирек көрсетті. Алайда, жастар топтарының респонденттерімен салыстырғанда, аға буын өкілдері үшін отбасы өмірінің әлеуметтік және тұлғааралық компоненттері – отбасылық және жеке өмірлік жоспарлардың келісілуі, серігінің айналасындағылармен жақсы қарым-қатынаста болу, бірыңғай әлеуметтік мәртебе болды.

Сонымен қатар, жас буын өкілдерінің түрлі жас топтарының арасындағы отбасы құру кезінде басты нәрсе не болып табылатындығы туралы түсініктерді талдау, егер ең кіші жас топтарының (20 жасқа дейінгі) өкілдері отбасы құру кезінде материалдық факторларға едәуір жоғары мән беретін болса, ал ересек жас шоғырлары (24-26 жас) отбасылық және жеке өмірлік жоспарларын келісімдігі тәрізді ұстанымдарға біршама жиі артықшылық беретіндігін айқын дәлелдейді. Осыған орай, жастар топтарының арасындағы осыған ұқсас айырмашылықтар отбасы және отбасылық қатынастар туралы түсініктерді анықталған өзгерту үрдісінің қаншалықты айғағы болып табылады деген сұрақ заңды түрде туындайды.

Алайда, өткізілген зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, мұнда отбасы жайлы түсініктердегі өзгерістер туралы, отбасылық өмір тәжірибесіне байланысты оны құру үшін не қажет екендігі туралы сөз болып отыр. Суретте берілген деректерден көріп отырғанымыздай, 20-ға дейінгі жастағы респонденттердің басым көпшілігі (86%) некеде ешқашан болмағандығын; тіркелген және азаматтық некеде осы жас шамасының 10% - дан аспайтын сұралғандары ғана тұратындықтарын атап өткен. 24-26 жастағы топта басқаша арақатынас байқалды – сұралғандардың үштен бір бөлігінен сәл азы (32%) некеде тұрмайды, олардың салыстырмалы көпшілігі (46%) тіркелген некеде, тағы 12%-ы азаматтық некеде тұратындықтарын атап өтті.

Зерттеу міндеттерінің бірі жас ұрпақтың репродуктивтік мінез-құлқының сипаттамасы болып табылады. Қазақстанда соңғы отыз жыл бойы туу деңгейінде дәстүрлі репродуктивтік мінез-құлықтан жаңа, заманауи түріне көшуді бейнелейтін елеулі өзгерістер болып өткені белгілі. Репродуктивтік мінез-құлықтың дәстүрлі түрі жүктілік пен босану процесіне кез-келген әдейі араласуды құптамайды. Ұзақ уақыт бойы қалыптасқан, дінмен және салттармен қолдау көрсетілген әлеуметтік және мәдени нормалар бала тууды отбасы ішінде реттеуді бұқаралық құбылыс ретінде қарастыруға жол бермейді. Репродуктивтік мінез-құлықтың дәстүрлі түріндегі туу деңгейі аса жоғары.

Репродуктивтік мінез-құлықтың заманауи түрінде бала тууды отбасы ішінде реттеу жалпыға бірдей таралуда, адамдардың өмір салтының ажырағыссыз сипатына, туу деңгейін анықтайтын басты факторлардың біріне айналуға.

Қазақстандық отбасылардың репродуктивтік мінез-құлқының өзгеруі – отбасы функциясының оның ішінде репродуктивтік функциясының Қазақстанның ұзақ уақытқа созылған тарихи, экономикалық және әлеуметтік-мәдени даму процесіндегі трансформациялануының салдары. ХХ ғасырдың 60-жылдарының соңында баланың туылуын бақылау біздің еліміздің отбасыларының басым көпшілігінің мінез-құлқына тән болды. Оның таралуы екі балалы отбасына көшумен қатар жүрді. Қазақстандағы демографиялық көшу, оның ішінде репродуктивтік мінез-құлықтың жаңа, еуропалыққа жақын түріне көшу негізінен алғанда аяқталған болатын.

Баланы тәрбиелеуде ең маңызды не нәрсе екендігі туралы түсінікті анықтау да маңызды болып табылады. Аталған сұраққа жауап бере келе, сұралғандардың көпшілігі (53%) адалдыққа, мейірімділікке, бауырмалдыққа тәрбиелеуді аса маңызды деп көрсеткен. Кейбіреулері отбасына, үйіне, жақын адамдарына (47%) деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу тәрізді қасиеттер атап өтілген. Сондай-ақ, жақсы білім беру (50%), мақсатқа ұмтылушылықты, іскерлік қабілеттерді, «іліп әкетуді» қалыптастыру (35%), ұйымдасқандықты, өзін-өзі тәртіпке келтіруді, жауапкершілікті бойына сіңіру (28%) маңызды болып табылады.

Азаматтық ұстанымды, сенімдерді, Отанға деген сүйіспеншілікті (12%) тәрбиелеу, шыдамдылықты, ептілікті, жағдаятқа бейімделе алуды тәрбиелеу (16%) едәуір сирек атап өтілді. Жас қазақстандықтар балаларын Құдайға сенуге тәрбиелеуді маңызды емес деп есептейді (6%). Сонымен қатар, жас топтардың өкілдері көп дәрежеде өз балаларының бойында «нарықтық» қасиеттерді тәрбиелеуге бағдарланған. Мәселен, жас қазақстандықтар өз балаларының бойында мақсатқа ұмтылушылықты, іскерлік қабілеттерді, «іліп әкетуді» қалыптастыру (аға ұрпақтың арасындағы 29%-ға қарсы 35%), сондай-ақ лайықты қарым-қатынас, таныстық ортасын қамтамасыз ету (аға ұрпақ өкілдерінің арасындағы 4%-ға қарсы 12%) тәрізді қасиеттерді тәрбиелеу қажеттігін айтарлықтай жиі атап өткен. Қазақстан және ТМД елдерінде бұл көрсеткіштер айтарлықтай сәтті болып көрәнеді, дегенмен түрлі мамандарда бұл көрсеткіштің сандық бағалуынан айырмашылығы бар [4, Б. 86].

Сонымен, өткізілген зерттеуді қорыта келе, отбасы, отбасы өмірінің құндылықтары жас ұрпақтың құндылықты бағдарларында жетекші ұстанымдарға ие болып отырғандығын атап өткеніміз жөн. Сондай-ақ, жас қазақстандықтар берік толыққанды отбасының құндылықтарын жүзеге асыруға қатысты жетістікті мотивацияларды көрсетіп отыр. Сонымен қатар, жүргізілген зерттеудің нәтижелері бетбұрысты орнықтыруға мүмкіндік береді, бұл бетбұрысқа сәйкес, репродуктивті мінез-құлықтың заманауи түрінде бала тууды отбасы ішілік реттеу жалпыға бірдей таралуда,

адамдардың өмір салтының ажырағысыз сипатына айналуға және туу деңгейін анықтайтын басты факторлардың бірі болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тесленко А.Н., Сембина Ж.Ж., Аязбаева А.Т. Әлеуметтану [Текст]: -Қарағанды: "Medet Group" ЖШС, 2019.-340 б.
- 2 T.M.Sadykova, Ideologeme traditional culture in understanding the social process and environmental problems [Текст] / [Sagikyzy, A.](#), [Ryakova, Y.](#), [Savchuk, Y.](#), Margarita Kakimzhanova, [Gappassova, // A.E3S Web of Conferences](#), -2021. - №258.
- 3 Энгельс Ф. Происхождение семьи и частной собственности [Текст]: М.: 1981.-250 б.
- 4 Поков В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития [Текст] / Социологические исследования. -1998. - №47. -Б.86-93.